

ранку біля біржі праці. Утім до їхнього змісту оперативники поставилися скептично, зауваживши на непереконливості наведених у них доказів [3, арк. 61; 5, арк. 47 зв., 49]. Співробітники ДПУ зауважували, що анархісти, незважаючи на випуск листівки, скільки-небудь значного впливу на населення не справили [3, арк. 61].

Отже, будучи опозиційно налаштованими до більшовицького режиму, праві соціалісти-революціонери та анархісти діяли в Полтаві упродовж першої половини 1920-х рр. в підпільних умовах. Одним із засобів вияву їхньої політичної активності, донесення до населення політичних поглядів та ідей було таємне поширення друкованих та рукописних листівок (відозв, прокламацій). Змістове наповнення таких документів характеризувалося надзвичайною гостротою та різкістю висловлювань. У їхніх текстах містилася критика більшовицької комуністичної партії, чинного державного устрою, діяльності різних структур правлячого режиму, більшовицької політики в республіці загалом. Зокрема, найчастіше піддавалася критиці нова економічна політика та її згубні з погляду анархістів та правих есерів наслідки для населення.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф.П-9032, оп. 1, спр. 49.
2. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 50.
3. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 80.
4. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 82.
5. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 81.
6. ДАПО, ф.П-9032, оп. 1, спр. 143.
7. ДАПО, ф. П-9032, оп.1, спр. 41.
8. ДАПО, ф. П-9032, оп.1, спр. 43.
9. ДАПО, ф. П-9032, оп.1, спр. 28.
10. ДАПО, ф.П-1, оп. 1, спр. 13.
11. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава, ф. 7, оп. 1, спр. 18609-С.

УДК 94(477-22):2-45-18/19”(045)

Інна Корольова
(Черкаси)

МАТЕРИНСТВО ПОЧАТКУ ХХ СТ.: БАЖАННЯ ЧИ НЕОБХІДНІСТЬ?

Зроблено спробу всебічного аналізу постаті матері в українському селі початку ХХ ст. У статті розглянуто життя та виховання у батьківському домі жінки, її заміжжя, ведення господарства та вагітність. Аналіз українських реалій початку ХХ ст. розглядається як важливий для історичної науки аспекти,

адже він дає змогу викрити ідеалізовані моменти із життя матерів, а також позбавляє українську жінку обов'язку відповідати нав'язаному ідеалу. Уявлення про інститут сім'ї стане об'єктивнішим після розвінчання міфу про виключну материнську досконалість.

Ключові слова: жінка, материнство, сім'я, цінності, традиції, суспільство.

An attempt was made to comprehensively analyze the figure of the mother in the Ukrainian village of the beginning of the 20th century. The article examines a woman's life and upbringing in her parents' home, her marriage, household management, and pregnancy. Analysis of Ukrainian realities at the beginning of the 20th century. is considered as an important aspect for historical science, because it allows to expose idealized moments from the life of mothers, and also relieves the Ukrainian woman of the obligation to conform to an imposed ideal. The idea of the institution of the family will become more objective after debunking the myth of exceptional maternal perfection.

Keywords: woman, motherhood, family, values, traditions, society.

Особливістю сучасного українського соціуму виступає міцна традиційна родина, характерні риси існування якої мають давні історичні традиції. Ще у кінці XIX – на початку XX ст. належність до сім'ї, а особливо – главенство в ній, підвищувала авторитет людини у суспільстві та помітно розширювали її права. Із чоловіками це траплялося вже після вибору судженої та заручин. Повноправним членом соціуму він ставав вже після офіційного одруження. Цей механізм мав і зворотну дію: неодружений чоловік, навіть в літах, вважався парубком і до нього ставилися зверхньо, часто навіть глузували.

До людей, які навіть не збиралися одружуватися, ставилися з помітним та незамаскованим презирством. У таких випадках дівчата могли бути позбавлені батьківського спадку, а хлопці – отримували лише його мізерну частку. Проте траплялися приклади безшлюбності, які не засуджувалися та не дискримінувалися громадськістю:

- молоді люди не хотіли дрібнити батьківське господарство;
- старші брат чи сестра вимушені були стати годувальниками молодших, замінивши їм батьків;
- заручена дівчина на знак жалоби за померлим нареченим відмовлялася від заміжжя (Пономарьов, 1999, с. 420).

Ні для кого не секрет, що для українців материнство – це не просто одна із фізіологічних функцій людського організму, а моральний та громадський обов'язок будь-якої жінки перед суспільством. Ці історичні традиції стали чудовим підґрунтям для формування українського «культу матері», який не витримав випробування часом, адже завадили численні стереотипні уявлення, викривлення, маніпуляції та спекуляції званням матері.

На початку XX ст. науковці, Церква та простий люд вважали жінку природно неповноцінною. Вважалося, що вона може бути тільки

помічницею чоловіка, визнаючи його керівну роль у всьому. Авторитет чоловіка, згідно норм тогочасного законодавства та вчення Церкви, був беззаперечним. Саме він розпоряджався майном родини, а також представляв сімейство у різних органах влади, інституціях та громаді. Це означало, що тогочасна жінка була позбавлена політичних прав, а ще й економічно залежала від свого чоловіка, який володів усіма фінансами.

Проста сільська жінка початку ХХ ст. не могла похизуватися правами на свободу слова та вибору, а питання її освіти було й взагалі недоречним. Вважалося, що відхід від класичної патріархальної родини та традиційної моралі мав безліч негативних наслідків. Набуття жінкою освіченості, а у перспективі – самостійності, означало втрату її жіночності, а також – зростання конкуренції на ринку праці (Пономарьов, 1994, с. 83). Саме через це сільська дівчина майже не мала шансу здобути освіти: її батьки віддавали цю можливість саме хлопцям, як майбутнім головам родин (Черчович, 2017, с. 2).

Консервативність слов'янського соціуму довгий час стояла на заваді здобуттю жіноцтвом освіти. Цей стереотип підтримувався як державою, так і діями церкви, які відстоювали ортодоксальну патріархальну модель взаємин у сім'ї (Слюсар, 2011, с. 66). На початку ХХ ст. дівчина могла самореалізуватися тільки взявши на себе роль господині, дружини та матері. Не дарма відома українська дослідниця Оксана Кісь називає материнство незмінним елементом стереотипу фемінінності, що зводився до виконання жінкою репродуктивної функції та соціальної ролі матері (Кісь, 2008, с. 168). Варто наголосити на тому, що жінка мала народжувати саме у законному шлюбі, інакше вона ставала покриткою. За такої умови мати і дитина отримували ще менше поваги та соціальних прав (Маєрчик, 2011, с. 48).

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – непростий період для українського народу. Можливо, саме життєві труднощі змусили наших предків доволі прагматично підійти до питання продовження власного роду. Протягом початку вказаного періоду частенько шлюби укладалися не за згодою молодих, а через корисливі мотиви котрогось із їхніх батьків. У таких випадках немовлята відігравали важливу «стратегічну» роль – «закріплювали» небажаний союз: «Хоч не до душі, як поберуться, дітки будуть – помирять» (Лебеденко, 2012, с. 15).

Діти були необхідною складовою частиною сімейного життя. У народі про це казали: «Хата з дітьми – базар, а без дітей – пуста», «Хата без дитини – цвинтар» (Кісь, 2008, с. 153). Чим більше було дітей, тим повноціннішою вважалася родина. Молодим парам часто бажали на Різдво: «Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю» (Воропай, 1958, с. 129).

Неграмотні українці означеного періоду вважали метою шлюбу саме народження дітей. Якщо ж із цим були проблеми з будь-якої

причини, то вина лягала виключно на жінку. Відсутність освіти не могла пояснити причину безпліддя, тому її вбачали у гріховності дружини або магічному впливі. Родичі карали жінку за те, що та не могла народити: з неї глузували, насміхалися та навіть не дозволяли брати участь у певних сімейних обрядах (Кісь, 2008, с. 169).

Виховання дитини розпочиналося задовго до її народження: українці були переконані, що вагітна жінка власною поведінкою формує характер свого чада. Саме тому майбутній матусі категорично заборонялося дивитися на вогонь (щоб дитина не народилася із потворною плямою на обличчі), не шити та не вишивати у свята (не дай Бог маля народиться сліпим чи без пальчика), не вбивати мишей (щоб уникнути страхітливих волохатих плям на тілі дитяти) тощо (Буйських, 2013, с. 235).

Тогочасні українці вбачали у своїх дітях додаткову робочу силу, тому й раділи їм неоднаково. Тоді казали: «Один син – не син, два сини – пів сина, три сини – ото тільки син» (Чубинський, 1869, с. 10). Якщо вибагливих батьків не міг задовольнити хлопчик, що вже говорити про дівчинку, яка сприймалася як тимчасова гостя, що залишить батьківську хату одразу після заміжжя. Дуже часто про дочок казали: «Хто годує дочки, той ходить без сорочки, а хто годує сини, той готує суми» або «До сім літ чеши, по семи літах стережи, ще й заплати кому, щоб взяв те лихо з дому» чи «Де дівчина в хаті, там плоти поламани». Утім, зустрічається і позитивне ставлення до доньки: «Чути в хаті дочку, як зозулю в садочку» (Лебеденко, 2012, с. 153).

Про майбутнє заміжжя доньки батьки турбувалися заздалегідь: під час її народження. Будучи доволі забобонними, наші предки вірили, що «родова нитка», яка пов'язувала жінку та її новонароджену донечку може допомогти останній безпроблемно влаштувати особисте життя. Для цього достатньо було взяти пуповину і викинути її у людному місці чи просто жбурнути у натовп молодих хлопців (Чубинський, 1869, с. 73). Такий «обряд» гарантував чергу женихів у майбутньому.

Життя змушувало українців тяжко працювати. Не сиділи без роботи й діти, тому «...коли дитині виповнювалося сім років, у селі на хлопчика надівали штани і він ставав погоничем – поганяв воли під час оранки, пас телят, овець, свиней і допомагав по господарству. Дівчині ж пов'язували поверх сорочки запаску і називали її прялею, бо починали вчити прясти. Дівчата няньчили малят, пасли телят, овець, гусей, допомагали матері в хатній роботі». Таке трудове виховання сприяло згуртуванню родини та давало дитині необхідний досвід у веденні господарства.

Траплялося таке, що жінки, виснажені тяжкою працею, у хвилини відчаю, не мали сил радіти материнству і співали:

*«Ой, спи дитя, колишу ті,
Як не заснеш, я лишу ті.
Піду в поле на роботу.
Тебе кину у кропиву...»* (Кісь, 2008, с. 173).

Одразу після народження дитину, незалежно від статі, виховували у атмосфері цілковитої покори старшим. Синам та донькам судилося стати продовженням власних батьків (Присяжнюк, 2007, с. 494), перейнявши у них не тільки любов до праці, богобоязливість та милосердя, а ще й цілу купу нав'язаних обов'язків і страх людського осуду. Наприклад, із самого дитинства маленьких україночок починали готувати до материнства: «Кожна дівчина, ще як кукли мостить, про це [вагітність] вже надумалась доволі, а стала дівувати, то знає, як то матерям доводиться, поки виносять в собі ту людину» (Грушевський, 2007, с. 13). Отже, можна припустити, що бажання стати матір'ю було не так волевиявленням жіноцтва означеного періоду, як насадженням суспільством вимушеним кроком.

Надзвичайно інформативною в питаннях материнства є праця Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». На її сторінках можна знайти відомості про один «магічний» спосіб запобігти небажаній вагітності: «Коли бояться, щоб дітей не було, беруть ту сорочку, що з Циганами (менструацією) буде, як у перше нападуть, віджмікають її, а потім якось замазують у челюстях. Тоді вже дітей не буде, тільки що се гріх робити...». Із щомісячним фізіологічним процесом жіночого організму пов'язані ще ряд подібних ритуалів, покликаних вбити ненароджених дітей. Це і спалення забрудненої сорочки, її прання у чистій воді або просто залишення на гарячій печі (Грушевський, 2007, с. 13).

Коли ж «магічні» засоби не допомагали і жінка розуміла, що завагітніла, то зверталася до знаючих людей, які вже використовували практичні методи боротьби із небажаною вагітністю. Оскільки, на початку ХХ ст. на території України майже не було сільських лікарень, а як і були, то довіри з боку місцевого населення вони не викликали, жінки зверталися із проблемою до бабок-повитух. Якщо говорити мовою статистики, то тільки 10% вагітних користувалися послугами кваліфікованих акушерок, переважна ж більшість охоче йшла до відьом, віщунок, знахарок та місцевих спеціалісток (Ігнатенко, 2012, с. 251).

В окремих же губерніях ця цифра на початку ХХ ст. не перевищувала навіть 2% селянок. Такий низький відсоток звернень жінок до акушерок був пов'язаний не стільки із вірою у нетрадиційну медицину, скільки із браком акушерок, які обслуговували тільки тих, хто проживав у тому населеному пункті, де містилася дільниця. Лише на початку ХХ ст. окремі земства дозволили організовувати міжповітові спеціалізовані акушерсько-гінекологічні лікарні. На

Правобережжі найвідоміша лікарня такого типу була у Жмеринці Подільської губернії.

«Історія медицини» С. А. Верхрадського та П. Ю. Заблудовського чітко демонструє катастрофічну ситуацію із медичним обслуговуванням на українських теренах протягом ХІХ – ХХ ст. Причиною легковажного ставлення селян до свого здоров'я була багатовікова довіра у результативність магічних ритуалів, а також небажання царського уряду фінансувати медичні заклади, особливо на території периферії. Тому першу українську акушерську клініку на чотири ліжка було створено при Харківському університеті в 1829 р. Великий вклад у розвиток акушерства та гінекології зробив талановитий учений із Київського університету І. П. Лазаревич. Крім численних наукових відкриттів, восьмидесяти трьох наукових праць та сміливих медичних реформ, Іван Павлович гостро критикував безправність жінки. Він вважав необхідністю надати всім вищу освіту, яка повинна розбудити жіночий геній і дати змогу всім представницям прекрасної статі працювати для поліпшення умов прожиття власної родини, а отже і всього суспільства.

Ще однією причиною ігнорування селянами офіційної медицини була її дороговизна. Тільки на початку ХХ ст. земськими управами було дозволено безкоштовно надавати медичні послуги. Після цього в окремих повітах кількість звернень збільшилася у 10 разів (Верхратський, 1991, с. 340, 338).

До появи акушерських пунктів українки сміливо йшли до бабок-акушерок переривати вагітність, якщо не вдавалося зробити це самотійно. Для того аби не дати дитині народитися жінки міцно перетягували живіт, навмисно піднімали тяжкі речі, робили різкі рухи, а іноді навіть бігали чи стрибали, а особливо безжальні – били себе в живіт. Такі процедури могли суттєво зашкодити здоров'ю дитя, зробивши його калікою.

Якщо ж такі катування не допомагали, то жінки починали приймати різні чудодійні суміші із різних рослин, які мали б призвести до викидня. І. Ігнатенко у своїй статті «Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти» описує численні способи українок позбутися небажаного потомства. Відчайдушні жінки пили відвари із шафрану, вишневого листя, барвінку, материнки, лушпиння цибулі, бузку тощо. Для кращого ефекту вживали серйозніші речовини – настоянки із порошу, селітри, сірки, ртуті чи просто міцної горілки. Коли ж і це не допомагало, залишався один вихід – аборт, який швидше нагадував середньовічні екзекуції, бо виконувався різними підручними інструментами, наприклад: веретеном (Ігнатенко, 2012, с. 250).

Звичайно, такі «аматорські» медичні процедури рідко доводили до добра і часто до смерті самої жінки. Кажуть, що такі люди «...ісходілі кров'ю і вмералі...», «...от моя свекруха зробила сама себе [аборт] і вмерла», «...баби такіє булі; викручували веретеном і потім она вже кров'ю істекала».

Рівень дитячої смертності на селі – вражає. Діти помирали так часто, що їх смерть перестала бути трагедією. Часто батьки та родичі говорили: «Вмерло – туди йому й путь» або «Склянок та дітей ніколи нема досить: склянки б'ються, а діти мруть». Набагато більше цінувалося життя дорослого: «Як умре дитина – то мала щербина, а як тато або мама – то велика яма» чи «Як умерла дитина – то щаслива година, а як умерла дружина – то лихая година» (Кісь, 2008, с. 175). Такий прагматизм був спровокований необхідністю тяжко працювати, а також викривав справжнє обличчя тогочасного суспільства, зриваючи богобоязливі маски. Саме забобонне «глибокоморальне» батьківське виховання та боязнь людського осуду диктували подружжям правило: мало не щороку народжувати. Вічні злидні провокували появу абсурдної (в моральному плані) та цинічної ситуації: батьки раділи мертвій дитині більше, ніж живій.

На думку П. Чубинського українці (або як він пише «малороси») по-особливому ставляться до народження дітей, вбачаючи в останніх користь для власного господарства. Більше того: селяни не так раділи появі доньки, як сина. Говорили: «Один син – не син, два сини – пів сина, три сини – ото тільки син». Цей феномен пояснюється дуже просто. Господарство українців базувалося на важкій фізичній праці на землі, не дивно, що для добробуту необхідна була сильна чоловіча рука. Отож саме син ставав надійною опорою та підтримкою господаря-батька. Дочка ж сприймалася як тимчасова гостя, адже після заміжжя вона залишить рідну домівку. Таким чином, дівчина вчилася у матері всім хитрощам хатнього господарства, і була позбавлена іншої роботи. Вважалося, що на її вік вистачить клопоту, що чекає її після створення власної родини (Чубинський, 1869, с. 10-11). Крім того, із самого дитинства доньок готували до материнства: «Кожна дівчина, ще як кукли мостить, про це [вагітність] вже надумалась доволі, а стала діувати, то знає, як то матерям доводиться, поки виносять в собі ту людину» (Грушевський, 2007, с. 13).

Отже, українське суспільство початку ХХ ст. активно включалося до виховного процесу дітей, поєднуючи у ньому власний досвід та релігійні мотиви, але при цьому не забуваючи і про власну вигоду. Думка про щире бажання жінок народжувати – хибна, адже зазвичай це бажання було дбайливо нав'язане родиною та соціумом.

Джерела та література

1. Українці. Історико-етнографічна монографія : у 2-х кн. / за ред. А. Пономарьова. Описне : Укр. народознавство, 1999. Кн. 1. 528 с.
2. Пономарьов А. П. Українська етнографія : навч. посіб. Київ : Либідь, 1994. 316 с.
3. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1991. 431 с.
4. Черчович І. Жіноча освіта в Україні: історичний огляд проблеми жіночої освіти. Гендер в деталях : веб-сайт. URL: https://genderindetail.org.ua/season-topic/osvita-i-prosvita/zhinocha-osvita-v-ukraini-istorichniy-oglyad-134122.html#_ftn16. (дата звернення: 20. 06. 2017)
5. Слюсар Л. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографічна та соціальна економіка*. 2011. № 2. С. 62–72.
6. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. 271 с.
7. Маєрчик М. Ритуал і тіло : монографія. Київ : Критика, 2011. 325 с.
8. Лебеденко Ю. Тема родинних стосунків в українських прислів'ях і приказках із компонентом «хата». *Київська старовина*. 2012. № 1. С. 152–155.
9. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. 271 с.
10. Воропай О. Звичаї нашого народу : у 2 т. Мюнхен : Укр. вид-во, 1958. Т. 1. 308 с.
11. Буйських Ю. С., Васянович О. О. Трансформація традиційної культури гуцулів Верховини: дитина першого року життя. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2013. № 6. С. 234–255.
12. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии : очерк. СПб : Тип. Майкова, 1869. 41 с.
13. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. : монографія. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.
14. Грушевський М., Дитина у звичаях і віруваннях українського народу : монографія. Київ : Либідь, 2007. 256 с.
15. Ігнатенко І. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти. Народна культура українців: життєвий цикл людини : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2012. Т. 3. С. 244–257.

УДК 94(477.53)«17/18»

Сергій Сарнавський, Вячеслав Єрмаков
(Полтава)

ЗАСНУВАННЯ ПЕРШИХ СЛОБІДСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У МЕЖИРІЧЧІ СВИНКІВКИ ТА КОВЖИЖІ У XVII–XVIII СТ.

Зроблено аналіз заселеності та територіальної організації розселення кінця XVI–XVIII ст. в межах лівобережжя Поворскля, а саме в межиріччі Свинківки та Ковжижі. Визначено початковий етап заселення краю. На основі краєзнавчих досліджень та опублікованих картографічних творів XVII–XIX ст. визначено географічний ареал населених пунктів, надається походження їх назв.

Ключові слова: Поворскля, Заворсклянський степ, Свинківка, Ковжижа, Полтавщина, Слобідська Україна, розселення, поселенська мережа.